

ПРОСТРАНСТВЕНА ДИНАМИКА НА ДЕГРАДАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ В ИКОНОМИЧЕСКАТА И СОЦИАЛНАТА СФЕРА НА РЕГИОНИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД СРЕДАТА НА 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

В Закона за регионалното развитие (ДВ, бр. 26 от 23.03.1999 г) части от държавната територия на България са обособени като райони със специфични проблеми и приоритети. Дадената в закона дефиниция включва „територия за целенасочено въздействие, обхващаща територията на община или на група общини, която е определена за регионално въздействие или подпомагане с оглед решаване на неотложни регионални проблеми и/или ограничаване на деградационни процеси в икономическата и социалната сфера (район в индустриален упадък, изостанал селски район, планински район)“.

Дори на фона на общата влошена социално-икономическа картина в страната през годините на преход тези райони се отличават с особено остри проблеми, свързани с липса на икономическа активност, високи нива на безработица, разрушена социална инфраструктура и т.н. Деградационните процеси в районите със специфични проблеми и приоритети обаче не съпътстват единствено преходния период след промените в края на 80-те години на миналия век, а започват значително по-рано в условията на предишната социално-икономическа система. Появата и развитието на изострените от кризата процеси са резултат от затрудненията, които социалистическата икономика изпитва през 60-те години, и отражението им върху отделните териториални структури у нас в съчетание със специфичната изява на редица регионални проблеми.

Демографски измерения на деградационните процеси

60-те години на ХХ век са период, отличаващ се с изключително голяма динамика на демографските процеси в България. Тя е обусловена от структурните промени в демографското развитие на населението и от цялостните преобразувания в общественно-политическия и социално-икономическия живот на страната.

Влошаването на основни демографски показатели у нас през този период е в основата на възникналите деградационни процеси.

При анализа на възпроизводството на българското население с успех можем да използваме теорията за т.нар. демографски преход, за чийто основател се смята Адолф Ландри.¹ Демографският преход отразява специфичните тенденции на процесите на естествено движение на населението. В него могат да се разграничат три фази:

- висока раждаемост, висока смъртност и нисък естествен прираст;

¹ Landry, A. Traité de démographie, 1949.

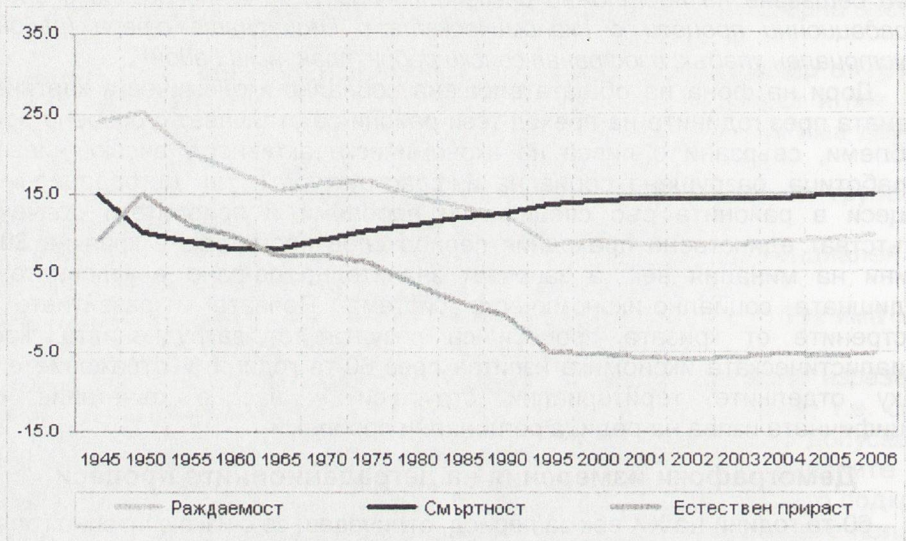
- висока раждаемост с тенденция към намаляване, намаляваща смъртност и висок естествен прираст;

- спадаща раждаемост, ниска смъртност и нисък естествен прираст.

В края на 40-те години на XX век България навлиза в третата фаза на демографския преход, която продължава и през 50-те и 60-те години и се характеризира с рязък спад на раждаемостта, ниска смъртност и нисък естествен прираст.

Фигура 1

Раждаемост, смъртност и естествен прираст на 1000 човека от населението за периода 1945 - 2006 г.

Източник. Национален статистически институт.

През третата фаза на демографския преход се наблюдава трайна тенденция към промяна на демографското развитие на страната, изразена най-вече в застаряване на населението. Процесът на изменение на възрастовата структура, особено в някои региони, се отличава със значително намаление на относителния дял на лицата в началните и увеличение във високите възрасти. Основната причина за застаряването на населението е системното намаляване на смъртността и раждаемостта, процеси особено характерни за периода.

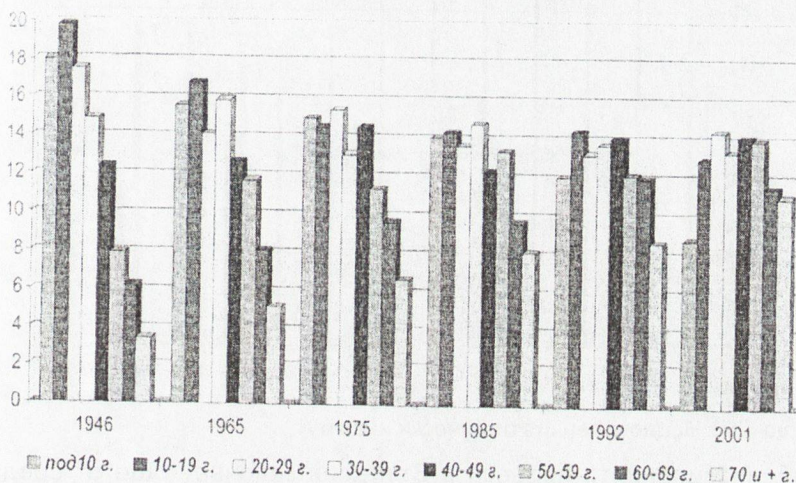
Според преброяванията на населението през 1975 и 1985 г. България се доближава към страните с много старо население. Процесите на застаряване у нас започват още след 1910 г. с постепенно намаляване дела на младото население. След 1946 г. като последица от трайната тенденция

към спадане на раждаемостта процесът на стареене значително се ускорява и се характеризира с едни от най-бързите темпове в света. Средната възраст на населението, откакто се провеждат демографски изследвания, нараства непрекъснато. И докато през 1900 г. тя е 26 години, а през 1946 г. – 29, за 1985 г. е 37 години. Прави впечатление, че за сходни по времетраене периоди ходът на процеса на застаряване е коренно различен. През 1900 - 1946 г. средната възраст у нас се повишава с 3 години, докато през 1946 – 1985 г. тя се увеличава с цели 8 години. Това ускорение на застаряването на българското население се случва основно през третата фаза на демографския преход.

Фигура 2

Относителен дял на възрастовите групи от общото население (%)

Източник. Национален статистически институт.

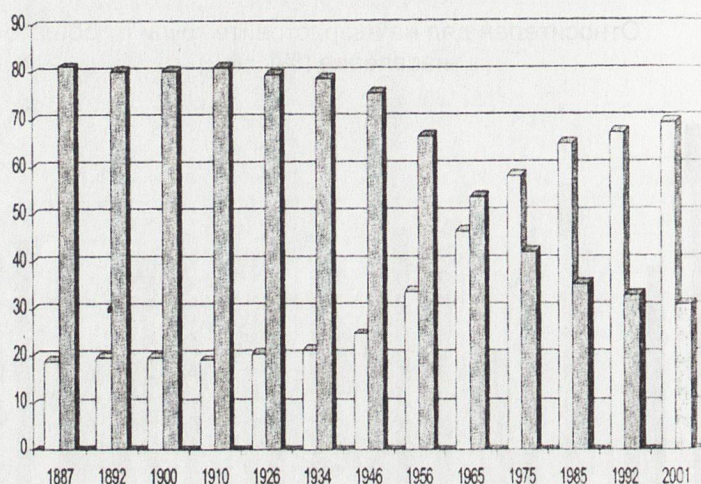
Съчетанието на ниска раждаемост с интензивни вътрешни миграции през 60-те и първата половина на 70-те години на XX век води до бързо застаряване на селското население и отчасти на това в малките градове. Формират се райони със силно застаряло население. Най-типични в това отношение са тези в северозападните и централните части на Северна България (бившите Видински, Михайловградски, Ловешки, Габровски и Великотърновски окръг). С много висока степен на остаряло население се отличават селищата и районите в обсега на западните погранични планини, както и на Странджа-Сакар. В тези райони в началото на 70-те години на XX век се формира отрицателен естествен прираст.

Третата фаза на демографския преход съпътства интензивната индустриализация, която се провежда в България през разглеждания период. Пряка последица от нея са ускорените урбанизационни процеси в страната. Урбанизацията се извършва в рамките на едно поколение, което създава предпоставки за намаляване на раждаемостта. Фактор за този спад е най-вече адаптацията на населението към новият начин на живот.

Фигура 3

Динамика на населението по местоживеене в типове населени места

Източник. Национален статистически институт.

Урбанизационните процеси в България започват още от средата на 30-те години, но са с най-голяма интензивност през 50-те, 60-те и 70-те години на XX век. След Втората световна война се наблюдава непрекъснато концентриране на населението. Първоначално миграциите са към по-големите градове, а след 60-те години - и към всички окръжни центрове. Този процес води до значителни промени в териториалната структура на населението в България - засилва се неговата дислокация по райони и населени места; прекомерно нараства броят му в София и в други големи градове. Значително се увеличава гъстотата на населението в равнинните територии по протежение на главните транспортни оси за сметка на това в планинските райони и особено в граничните западни и южни части на страната. Обезлюдяват се територии в района на Странджа-Сакар, западните погранични планини, Западна и Средна Стара планина.

Проличава тенденция населението да се концентрира в общините, чиито центрове са големи и окръжни градове, както и в някои съседни селищни системи, разположени край главните урбанизирани оси в Северна и Южна България. Тези райони обхващат около $\frac{1}{4}$ от територията, но в тях са съсредоточени $\frac{3}{4}$ от населението на страната. Там гъстотата на населението през средата на 80-те години на XX век е доста над средната за страната и варира между 100 - 250 човека (а на някои места и повече) на 1 кв. км. По-голяма част от територията на България обаче има средна гъстота на населението значително по-ниска от средната, а около 15% от нея е съответно с под 20 човека на 1 кв. км. Това са Странджа-Сакар, Краище и някои отделни общини в Западни Родопи и Стара планина. Преобладаващата част от територията на Северозападна (бившите Видински, Михайловградски и Врачански окръг) и Югоизточна България (предимно бившите Ямболски и Бургаски окръг) са с гъстота на населението до 40 човека на 1 кв. км.

Характеризирайки териториалната структура на населението за периода чрез показателя "брой на населението по общини", се вижда, че у нас средният брой на населението на една община към 1985 г. е 30 хил., а около $\frac{2}{3}$ от общините са с до 20 хил. човека.

Факторите, влияещи върху териториалната структура на населението, обуславят и неговото преразпределение. То може да се измери с динамиката в неговия брой за определени периоди.

Териториалните измерения на демографските процеси в България през разглеждания период са представени на фиг. 4. Динамиката на населението е показана в рамките на съществуващите до 28 февруари 1988 г. селищни системи.²

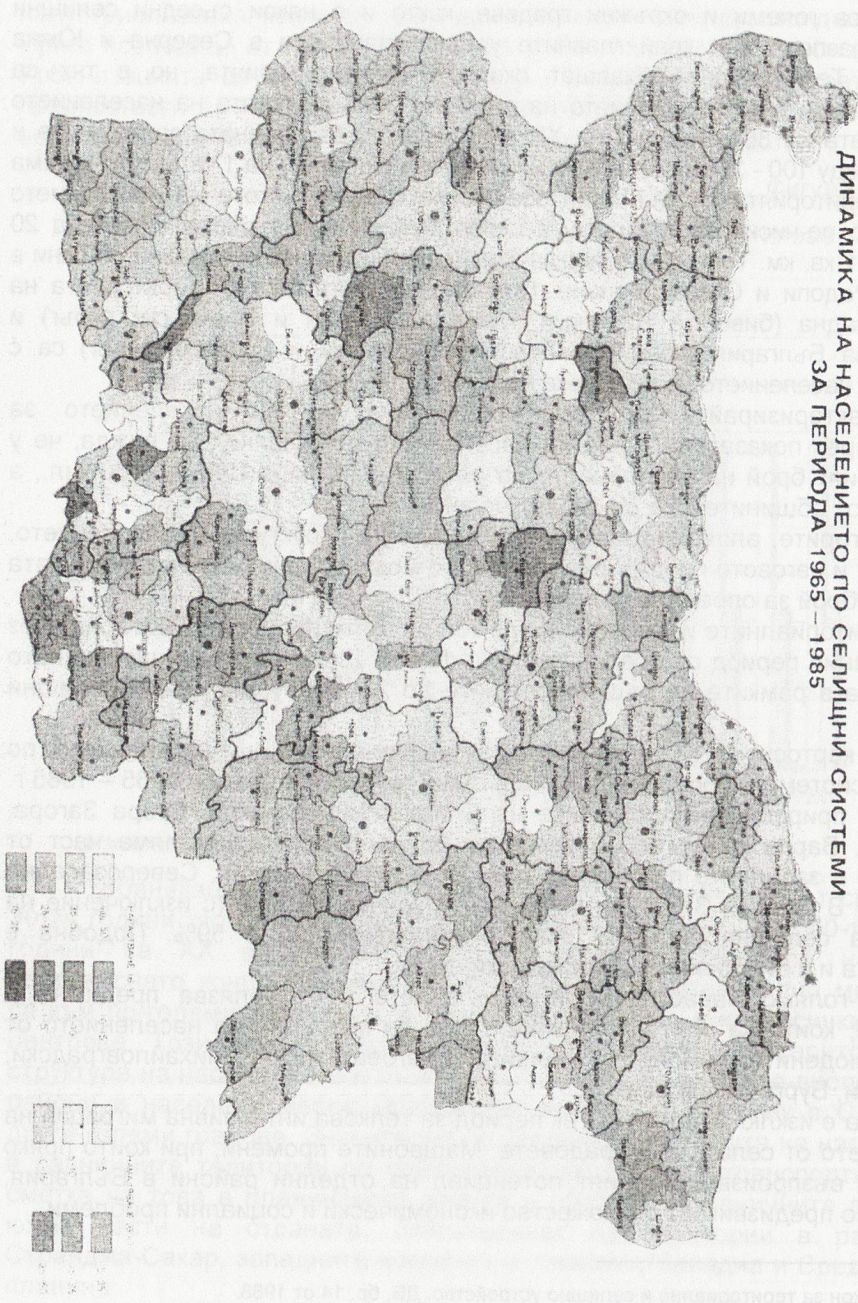
На картосхемата намалението и увеличението на населението по селищни системи е обобщено в едни и същи групи. За периода 1965 – 1985 г. най-висок прираст имат общините на Благоевград, Смолян, Стара Загора, Силистра, Варна и Бургас. С отлив от 35 до 50% са по-голяма част от общините в западните погранични райони, Странджа-Сакар, Северозападна България. В бившия Видински окръг почти всички общини (с изключение на окръжната селищна система) имат отлив между 35 и 59%. Подобна е ситуацията и в бившия Михайловградски окръг.

Най-голямо нарастване на населението се отбелязва предимно в градовете, които са притегателни центрове за миграция на населението от най-обезлюдените райони – бившите Благоевградски, Михайловградски, Смолянски, Бургаски окръзи.

Това е изключително кратък период за толкова интензивна миграция на населението от селата към градовете. Мащабните промени, при които пряко се засяга възпроизводственият потенциал на отделни райони в България, неминуемо предизвикват и множество икономически и социални проблеми.

² Закон за териториално и селищно устройство. ДВ, бр. 14 от 1988.

Фигура 4

Последици за икономическата и социалната сфера

След V конгрес на БКП от 1948 г. "формирането на териториалните пропорции на народното стопанство" се превръща в раздел от народно-стопанското планиране. Териториалното разположение на производителните сили по окръзи става част от единния план за социално-икономическо развитие на страната. Утвърдени се принципите на териториално-икономическата политика – планомерност, партийност, рационалност, комплексност, производствена специализация, ефективност.

Въпреки намеренията за провеждане на политика по равномерното разположение на производителните сили обаче в средата на 60-те години започват да се проявяват трайни смущения в икономическата и социалната сфера на отделни райони в България. Влошените демографски показатели на тези райони не позволяват да бъде развита ефективна производствена дейност и социална инфраструктура поради застаряване на населението и намаляване на трудовите ресурси.

В края на 60-те години на миналия век деградационните процеси в икономическата и социалната сфера на някои райони се разрастват. На пленума на ЦК на БКП през март 1970 г. е приет доклад за основните насоки на териториалното разположение на производителните сили през следващите 15 – 20 години. Пленумът постановява: производителните сили да се разполагат равномерно на територията на страната; при регионалното насочване на капиталните вложения (инвестициите) строго да се ограничава строителството на нови промишлени предприятия с изключение на предприятия на обслужващата сфера.

На декемврийския пленум на ЦК на БКП през 1972 г. и на XI конгрес на БКП през 1976 г. се изтъква необходимостта от "нова форма на ефективна организация на селищната мрежа, при която материално-техническата база на производствената и обслужващата сфера да се изгражда не само в границите на отделните селища". Насоки за развитието на териториалното и селищното устройство са дадени и на пленума, проведен през март 1977 г. В резултат от това с Постановление № 77 на Министерския съвет от 1977 г. са утвърдени нови териториални единици – селищните системи. Първоначално те не представляват социално-икономически и административни единици. Като такива - общини от нов тип, селищните системи са обособени с приетите от Народното събрание през декември 1978 г. изменения и допълнения към Закона за народните съвети.

Идеята за създаването на селищните системи е те да бъдат териториални структури, които да се различават от дотогавашните административни единици - да осъществяват отраслова и териториална концентрация на производството на базата на функционалната специализация на отделните населени места в териториалните граници на селищна система; да създадат условия за единно изграждане на производствена инфра-

структура, за рационално използване на материално-техническата база и изграждане на единна инфраструктура (пътища, водоснабдяване, канализация, топлофикация, газификация и др.). Трябва също да се осигурят единни условия и възможности за работа, обслужване, общуване и отдих на населението, да се решат жилищните проблеми чрез използване на изградения фонд в рамките на цялата система, да се създадат обществено обслужващи комплекси в областта на културата, изкуството, просветата, здравеопазването, транспорта, търговията и спорта, както и условия и предпоставки за отдих на трудещите се предимно в границите на системите. Като нови социално-икономически и урбанистични категории в България селищните системи отразяват демографските и социално-икономическите процеси на този етап от развитието на страната.

За задълбочаването на деградационните процеси в икономическата и социалната сфера на отделни териториални структури у нас е показателен обаче фактът, че при създаването на селищните системи те са разделени на три групи: формиращи (вид А), формиращи се (вид Б) и такива, които ще се формират (вид В). Разграничени са и пет функционални типа, като към IV и V тип спадат системите, които предстои да се формират. Така БКП и държавните институции признават, че на територията на страната съществуват райони, които не отговарят на критериите за обособяването им в пълноценна селищна система, т.е. тези райони са социално-икономически неразвити. В тях липсват главните условия за формирането на новите териториални структури – население с благоприятни демографски показатели и добро ниво на развитие на обществено обслужващите, промишлените и транспортните функции. Като цяло тези райони съвпадат териториите с влошена демографска картина.

На XII конгрес на БКП е взето решение за преминаване към "интензивни форми на разширено възпроизводство на основата на техническия прогрес". Целесъобразността на равномерното териториално разположение на промишлеността се определя не от локализацията на отделни производствени единици, а от ориентирането на система от предприятия, които, разположени на определена територия, осигуряват комплексно преработване на суровините и материалите, вкл. и производствено оползотворяване на отпадъчните продукти.

Главната цел е приближаване на производствената дейност до трудовите ресурси, което да съдейства за оптимизиране условията на живот. Тези мерки обаче са в известна степен закъснели, защото деградационните процеси са навлезли в такъв етап на развитие, в който редица техни проявления са вече с необратим характер. В отделни териториални структури в България демографската картина е силно влошена, населението почти е загубило възпроизводствения си потенциал и трудовите ресурси са в ограничено количество или почти липсват.

Таблица 1

Териториално разположение на средногодишното население на България през 1984 г. по окръзи (%)

Окръзи	Структура на средногодишното население на страната					Заети лица	
	Общо	В градовете	В селата	В трудоспос.-собна възраст	Средна гъста на 1 кв. км.	Структура	Процент от общия брой на населението
НРБ	00.0	66.1	33.9	100.0	80.9	100.0	49.8
София	13.2	95.2	4.8	14.0	996.5	13.2	49.8
Благоевградски	3.8	55.5	44.5	3.9	53.2	3.9	50.9
Бургаски	4.9	66.7	33.3	4.9	57.6	5.0	50.0
Варненски	5.2	77.4	22.6	5.5	121.8	5.1	48.9
Великотърновски	3.8	59.4	40.6	3.6	71.8	4.0	52.2
Видински	1.8	55.0	45.0	1.6	54.7	1.9	50.6
Врачански	3.2	54.3	45.7	3.0	73.0	3.2	50.2
Габровски	2.0	76.4	23.6	2.0	89.5	2.2	53.4
Кърджалийски	3.3	32.2	67.8	3.3	72.9	3.0	45.2
Кюстендилски	2.2	65.4	34.6	2.1	64.0	2.3	52.4
Ловешки	2.3	56.2	43.8	2.1	49.7	2.5	52.9
Михайловградски	2.6	57.1	42.9	2.4	63.2	2.5	48.3
Пазарджишки	3.6	57.4	42.6	3.6	73.2	3.5	48.0
Пернишки	2.0	72.2	27.8	2.0	73.8	2.1	53.1
Плевенски	4.2	62.7	37.3	4.0	86.3	3.9	46.7
Пловдивски	8.5	73.0	27.0	8.8	135.4	8.0	46.9
Разградски	2.2	49.7	50.3	2.1	73.9	2.1	48.7
Русенски	3.3	69.5	30.5	3.4	116.6	3.5	51.7
Силистренски	1.9	48.4	51.6	1.9	61.1	1.9	50.7
Сливенски	2.7	63.7	36.3	2.6	65.9	2.6	48.5
Смолянски	2.0	55.6	44.4	2.3	50.6	2.0	50.1
Софийски	3.4	50.4	49.6	3.3	42.2	3.5	52.0
Старозагорски	4.7	66.3	33.7	4.6	82.2	4.9	53.0
Толбухински	2.8	59.2	40.8	2.8	54.2	3.0	53.2
Търговишки	1.9	52.4	47.6	1.8	63.3	1.9	48.4
Хасковски	3.3	67.4	32.6	3.3	74.5	3.3	49.3
Шуменски	2.9	61.9	38.1	2.8	76.0	2.7	46.3
Ямболски	2.3	58.8	41.2	2.3	49.7	2.3	51.3

От табл. 1 се вижда, че тенденциите, започнали през 60-те години на ХХ век, са дали негативно отражение върху демографското развитие на България. Градското население е двойно повече от това в селата. Значителни територии, особено в планинските райони, са почти напълно обезлюдени. Концентрацията на голям брой хора в трудоспособна възраст в

столицата и големите градове обезсмисля изнасянето на производството в районите с тежки демографски проблеми, в които трудовите ресурси са силно редуцирани и не са в състояние да обслужват производствените мощности. В София са съсредоточени 13.2% от заетите лица, докато в редица окръзи – Видински, Силистренски, Търговишки, Смолянски, Ямболски, процентът е малко под или над 2.

Таблица 2

Структура на произведената продукция в държавните и кооперативните предприятия и в селското стопанство през 1984 г. по окръзи (%)

Окръзи	Промисленост		Селско стопанство	Относителен дял	
	Пред-приятия	Произведена продукция	Произведена продукция	Промислена продукция	Селскостоп. продукция
<i>НРБ</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	83.1	16.9
София	9.0	13.4	1.7	97.5	2.5
Благоевградски	5.0	2.7	3.4	79.7	20.3
Бургаски	4.5	10.0	5.0	95.7	4.3
Варненски	3.6	5.0	3.4	81.8	18.2
Великотърновски	4.3	4.2	4.9	80.8	19.2
Видински	2.2	1.8	2.3	78.5	21.5
Врачански	3.6	3.9	4.8	79.8	20.2
Габровски	3.2	2.7	1.2	91.4	8.6
Кърджалийски	2.1	1.2	2.8	67.6	32.4
Кюстендилски	2.8	1.9	1.4	86.7	13.3
Ловешки	3.6	2.6	2.5	83.4	16.6
Михайловградски	3.6	1.9	3.0	75.5	24.5
Пазарджишки	4.1	3.1	3.0	83.4	16.6
Пернишки	2.2	2.2	1.0	91.3	8.7
Плевенски	4.2	4.2	6.6	76.2	23.8
Пловдивски	5.6	8.8	7.7	85.0	15.0
Разградски	2.2	1.6	4.0	65.9	34.1
Русенски	3.6	4.3	4.3	83.4	16.6
Силистренски	2.1	1.4	3.3	60.5	39.5
Сливенски	2.7	2.2	3.6	75.4	24.6
Смолянски	2.6	1.0	1.1	82.2	17.8
Софийски	4.8	3.5	3.9	81.7	18.3
Старозагорски	4.3	6.4	3.6	89.7	10.3
Толбухински	2.5	2.0	7.2	58.2	41.8
Търговишки	2.3	1.2	2.9	66.9	33.1
Хасковски	3.8	2.9	3.9	79.7	20.3
Шуменски	2.8	2.4	3.8	76.2	23.8
Ямболски	2.7	1.5	3.7	67.7	32.3

Данните от табл. 2 също потвърждават тези констатации. Делът на предприятията в окръзите с демографски и социално-икономически проблеми също гравитира около 2%. Още по нисък е той при произведената продукция

- докато на София се падат 13.4%, то за Кърджалийски, Силистренски, Смолянски и Ямболски окръзи делът не превишава 1.5%. При селското стопанство ситуацията е различна и тези окръзи са представени с по-голям дял, но като се има предвид, че общият дял на селскостопанската продукция в отрасловата структура на българската икономика е едва 16.9% срещу 83.1% за промишлеността, цялостната картина се запазва.

Подобни са проявите на деградационните процеси и в социалната сфера. След 60-те години се задълбочават неблагоприятните тенденции, предизвикани от ускорената урбанизация – недостатъчно ефективно използване на общественото фондове, липса на социална инфраструктура или неизползването ѝ в обезлюдените райони.

Използвана литература:

- Брадистилев, Д.* Проблеми на териториалното планиране. С., 1972.
Генешки, М. и Хр. Каракашев. Регионална икономика. С., 1980.
Деведжиев, М. Селищните системи. Главно направление в селищното преустройство на НРБ. С., 1978.
Кичович, М. и Мл. Младенов. Териториално планиране и ефективност на общественото производство. С., 1981.
Шопов, Д. и др. Икономика на труда. С., 2002.
Закон за териториално и селищно устройство. - ДВ, бр. 14 от 1988.
Закон за регионалното развитие. - Обн. ДВ, бр. 26 от 23.03.1999, в сила от 23.03.1999 г.
Икономика на България. Т. 5. С., 1977.
Икономическо и социално развитие на НРБ. С., 1964.